

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О.О.ПОТЕБНІ

На правах рукопису

ТУШИЦЬКА Ганна Павлівна

ПОЕТИЧНА СЕМАНТИКА

В ПРОЦЕСІ ПОРОДЖЕННЯ-СПРИЙНЯТТЯ

Спеціальність: Ю.02.02. - російська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1996

АВ 34.309

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Відділі російської мови Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні Національної Академії Наук України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, с.н.с.

В.С.Лазебник

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Н.П.Шумарова

кандидат філологічних наук, доцент

Л.Ф.Моїсєєва

Провідна установа – Харківський державний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди.

Захист відбудеться " " 1996 р. о " " години на засіданні спеціалізованої ради Д.01.92.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України /252001, Київ-І, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України.

Автореферат розіслано " " 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
Доктор філологічних наук,
професор

Н.Г.Озерова

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00740368 (S)

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

Розв'язання проблеми розуміння, дослідження лінгвістичних чинників цього процесу в семантичних розвідках останніх років все частіше пов'язується з особливостями свідомості мовця, його мовної компетенції. Поетичне мовлення, яке, на відміну від наукового та повсякденного, найбільш повно та послідовно відображає смисли внутрішньої мови, привертає увагу, насамперед, прихильників антропоцентричного підходу в лінгвістиці. Це пов'язано з тим, що поетичний текст не стільки передає інформацію /комунікативна функція/, скільки сприяє розвитку творчих можливостей суб'єктів текстової діяльності - автора та читача /на перший план виходить гносеологічна, пізнавальна функція мови/. Поетичному текстові властиві не лише рецептивні характеристики /текст є результатом сприйняття дійсності, мови, інших текстів/, але й характеристики креативні /поетичний текст - завжди результат творчості/. Такий підхід дає можливість розгляду авторського розуміння як єдиного процесу породження-сприйняття.

Процес розуміння в цілому вивчається герменевтикою - наукою, якій притаманний міждисциплінарний підхід. Філологічна герменевтика, на відміну від філософської, займається не пошуком смислів, а аналізом процесу смислоутворення, його лінгвістичних засад. Феномен авторського розуміння - об'єкт вивчення індивідуально-авторської герменевтики. Лінгвістичним рівнем репрезентації авторської герменевтики є метасемантичний рівень тексту, безпосередньо пов'язаний з інтенціями мовця, які мотивують текстову діяльність.

В проєкції на свідомість суб'єкта текстової діяльності розуміння - це "освоєння" текстової змістовності. У цьому ракурсі метасемантика співвіднесена з двома іншими типами семантики тексту: УНІВЕРСАЛЬНОЮ, загальномовною, яка визначається як прояс-

"чужого" в тексті; та індивідуальною, ЕГОЦЕНТРИЧНОЮ /"своє"/. Таким чином метасемантика може розглядатися як лінгвопсихологічне явище – метаєгоцентричне /за ступенем освоєння/ та рефлексивне /за функцієм/.

Залучення до семантичних досліджень поетичного тексту основних понять та категорій герменевтики та лінгвопсихологічний ракурс текстового аналізу /проблема відображення тексту, текстової діяльності у свідомості людини/ визначають актуальність дисертаційної роботи.

Предмет дослідження – процеси породження–сприйняття поетичного тексту, процеси авторського розуміння. Останнє втілено в герменевтичній моделі. Запропонована у дисертації модель складається з трьох рівнів: /1/ етап ДОРОЗУМІННЯ пов'язаний із довербальним замислом; /2/ СУТО РОЗУМІННЯ /породження з елементами сприйняття/ являє собою вербалізацію замислу, втілення його у смисл; /3/ ПОСТРОЗУМІННЯ /сприйняття з елементами породження/ віддзеркалює рефлексивне ставлення автора до смислу.

Об'єктом дослідження є метасемантичний рівень поетичного тексту. Прояви метамови в поетичному тексті пов'язані з рефлексивною діяльністю, уявленнями автора про свою творчість, особливості розгортання та складові творчого процесу. Одиниці метасемантичного рівня – метаобрази та метауявлення – функціонують у тексті поряд із поетичними образами універсального та єгоцентричного рівнів семантики. Вони являють собою текстові елементи, які відбивають авторське розуміння закономірностей власної творчості. В метаодинацях зафіксовано основні особливості герменевтичної моделі: ступінь її усвідомлення, спосіб співвіднесення етапів моделі, специфіка процесу вербалізації тощо.

Мета дослідження – лінгвістичне конструювання моделі авторського розуміння. Структура дисертації відображає шляхи реалізації встановленої мети. У першому розділі представлено теоретичне обґрунтування герменевтичної моделі; з'ясовано статус метасемантики щодо двох інших рівнів текстової семантики – універсального та егоцентричного; створено класифікацій метаодиноць як засобів втілення авторського розуміння. У другому та третьому розділах виявлено головні тенденції герменевтичної еволюції як процесу зміни моделей авторського розуміння на матеріалі двох протиставлених в метасемантичному аспекті ідіостилів – О.Е.Мандельштама та Б.Л.Пастернака.

Відповідно до поставленої мети розв'язуються такі завдання:

- виявити засоби лінгвістичної репрезентації індивідуально-авторської герменевтики /метасемантика/;
- визначити статус і функції метасемантики стосовно інших рівнів семантики тексту /універсального та егоцентричного/ у контексті цілісного лінгвістичного об'єкту – поетичної семантики;
- побудувати класифікацію одинокі метасемантики відповідно до їх ролі в репрезентації герменевтичного процесу;
- теоретично обґрунтувати модель авторського розуміння, що відтворюється в метасемантиці тексту;
- розглянути ідіостильову еволюцію як ряд взаємопов'язаних герменевтичних моделей;
- виявити головний фактор ідіостильової еволюції та співвіднести його з герменевтичними установками автора;
- проаналізувати творчість О.Мандельштама та Б.Пастернака з огляду на процес ідіостильового варіювання герменевтичної моделі.

Матеріалом дослідження було обрано поетичні тексти О.Мандельштама та Б.Пастернака, які втілюють дві протилежні герменев-

тичні тенденції. Це дало можливість розглянути варіювання моделі авторського розуміння в різних ідіостильових умовах. У процесі реконструкції метасемантичного рівня розглядалися також прозаїчні тексти поетів, щоденники, листи, критичні роботи, спогади сучасників, які є свідченням стану авторської свідомості на певному етапі розвитку ідіостилів.

Методологічною основою дисертації є лінгвофілософська концепція мови В.Гумбольдта та О.О.Потебні, яка ґрунтується на уявленні про взаємозв'язок, взаємозумовленість мови /текстової діяльності/ та мислення.

При розв'язанні того чи іншого завдання використовувалися конкретні методи дослідження: метод концептуальної реконструкції, описовий, текстологічний, статистичний, інтроспекції та зіставно-типологічний.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше досліджено лінгвістичний рівень репрезентації індивідуально-авторської герменевтики – метасемантику поетичного тексту. З'ясовано статус метасемантики в системі семантики взагалі, визначено її функції, реконструйовано модель авторського розуміння. В дисертації подано багатоярусну класифікацію одиниць метасемантичного рівня, які віддзеркаляють процес авторської рефлексії; описано зв'язок герменевтичних та суто лінгвістичних характеристик тексту; виявлено фактори ідіостильової еволюції як семантико-стилістичного явища.

Теоретична цінність роботи. Дослідження тексту з погляду авторської метасемантики – це новий ракурс у вивченні семантики поетичного тексту. Дисертаційна концепція ґрунтується на переосмисленні базової проблематики лінгвопоетики, стилістики, психолінгвістики і когнітивної лінгвістики. Аналіз індивідуально-авторської герменевтики дає можливість представити всі семантич-

ні явища, що пов'язані з текстом, як динамічну складноструктуровану систему. Її трансформація визначається співвідношенням індивідуальних та соціальних факторів у процесі текстотворення. Це дозволяє ідентифікувати концепцію як вияв діяльнісного підходу в лінгвістиці.

Практичне значення дисертації полягає у можливості широкого використання метасемантичного аналізу з метою вивчення процесу розуміння взагалі та процесу утворення тексту /авторського розуміння/ зокрема. Такий лінгвогерменевтичний аналіз дасть нові факти для вивчення генезису семантичних явищ та семантико-стилістичних особливостей конкретного ідіостилу, для розв'язання проблеми періодизації творчості того чи іншого поета. Цей підхід може бути плідним для розробки вузівського курсу "Інтерпретація художнього тексту".

Апробація роботи. Головні теоретичні положення та практичні результати роботи були викладені в доповіді на У Потєбнянських читаннях /Київ, 1995/, конференції молодих вчених /Київ, 1991/, наукових та науково-практичних конференціях /Київ, 1993, 1995; Харків, 1993, 1994; Тверь, 1993/. Різні аспекти проблеми, що досліджується, відображено в 8 публікаціях.

На захист виносяться такі положення:

1. Розуміння автором власного тексту в процесі його утворення поєднує в собі як елементи породження, так і елементи сприйняття; відповідно авторське розуміння розглядається як єдиний процес породження-сприйняття.

2. Процес авторського розуміння представлений герменевтичною моделлю, яка складається з трьох рівнів: дорозуміння /етап замислу/, суто розуміння /етап вербалізації замислу/ та построзуміння /етап оперування смислом/. Залежно від герменевтичних ін-

тенцій поета універсальна модель зазнає певних трансформацій, що виявляється у редукції одного з етапів.

3. Головна герменевтична установка автора визначається як його концепція смислу, відповідно до якої розвивається вся індивідуальна герменевтика поета і яка зумовлює провідні тенденції ідіостильової трансформації. Мовна /креативна/ здатність людини втілюється в двох протилежних герменевтичних концепціях смислу. Евристична концепція співвідносить момент смислутворення із свідомістю суб'єкта текстової діяльності /автора, читача/. Концепція потенційного смислу передбачає передачу від автора до читача смислу, що потенційно присутній у тексті.

4. Лінгвістичним способом репрезентації індивідуально-авторської герменевтики є метасемантика - один із рівнів поетичної семантики поряд з універсальним та егоцентричним. Метасемантика конденсує конститутивні властивості цих семантичних рівнів та водночас містить в собі принцип подальшого ідіостильового розвитку. Останнє орієнтовано або на програмування творчого процесу /найбільш повна реалізація потенційного смислу/, або на активізацію креативних можливостей суб'єктів текстової діяльності /головна мета евристичного підходу до смислу/.

5. Одиниці метасемантики являють собою образні репрезентації творчого процесу, відображають різні аспекти функціонування герменевтичної моделі /метаодиниці "слово", "текст" та ін./ . Аналіз метасемантичної структури дозволяє реконструювати смисловий генезис семантико-стилістичних та граматичних явищ, які властиві тому чи іншому ідіостилу.

6. Концепції евристичного смислу втілено в ідіостилі О.Мандельштама, в метасемантиці якого наявний перехід від програмної творчості до творчості-стихії, яка створює умови для реалізації еври-

стичного підходу. Головна метаодиниця індивідуальної герменевтики Мандельштама – "слово", розвиток та розширення смислових можливостей якого найбільшою мірою відображають евристичну концепцію.

7. Концепція потенційного смислу розвивається в ідіостилі Б.Пастернака, метасемантика якого еволюціонує від творчості–стихії до творчості–програми. Лінгвістичною передумовою актуалізації потенційного смислу є, насамперед, фіксація лексичного значення в межах універсальної семантики. В центрі метасемантичної системи Пастернака – метаодиниця "текст"; еволюція ідіостилу пов'язана із трансформаціями граматики, синтаксису тексту.

Зміст роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів та списку використаної літератури.

У вступі обгрунтовано актуальність і новизну роботи, сформульовано мету та завдання дисертації, визначено матеріал і методи дослідження, його теоретичне і практичне значення, подано перелік положень, що виносяться на захист.

Перший розділ – "Герменевтична модель поетичної семантики" – присвячено теоретичному обгрунтуванню моделі авторського розуміння.

Розуміння, що визначається як "осмислення", є центральною категорією герменевтики. При вивченні розуміння і, відповідно, смислу в герменевтиці виділилося два протилежних підходи: інтенціоналізм, який в лінгвістичному аспекті співвідноситься з концепцією потенційного смислу, та антиінтенціоналізм, що пов'язаний із концепцією евристичного смислу.

Обидва підходи поєднуються в лінгвокогнітивній дефініції смислу, оскільки кожен з них апелює до однієї із сфер ПОЕТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ, до одного з її рівнів – універсального або егоцентричного, які при вивченні поетичного тексту розглядаються як рівнозначні поняття. УНІВЕРСАЛЬНА СЕМАНТИКА, що визначає специфіку

інтенціоналістського підходу, пов'язана, насамперед, із ядерними елементами в семантичній структурі мовної одиниці. ЕГОЦЕНТРИЧНА СЕМАНТИКА, що визначає специфіку антиінтенціоналістського підходу, співвідноситься з периферією в семантичній структурі мовної одиниці, сферю потенційних значень. МЕТАСЕМАНТИКА як прояв метамови в поетичному тексті відображає взаємозв'язок двох визначених рівнів текстової семантики і тому безпосередньо впливає на розвиток семантичних процесів, що відбуваються при трансформації поетичного ідіостилю. Відповідно зміни в метасемантиці відбивають герменевтичну еволюцію поета, ставлення автора до процесу смислотворення.

Процес утворення смислу як результату взаємодії трьох рівнів поетичної семантики відтворюється у моделі авторського розуміння, яке визначається як "породження-сприйняття". Аналіз універсальних закономірностей текстоутворення надає можливість реконструювати інваріант моделі. Її варіативність зумовлено концепцією смислу, якої доstrимується автор. Евристична концепція смислу надає перевагу креативним характеристикам процесу розуміння, звертається до егоцентричної семантики, семантичної периферії мовної одиниці. Концепція потенційного смислу передбачає оперування в процесі передачі смислу від автора читачеві елементами універсальної семантики. Тут перевага надається рецептивним характеристикам процесу розуміння.

Реконструкція герменевтичної моделі здійснюється в процесі аналізу одиниць метасемантики. Метаодиниці поверхневого рівня виникли внаслідок переосмислення основних елементів "поетичної техніки"; це образні репрезентації складових творчого процесу, а саме – метаодиниці "слово", "текст", "образ автора". Глибинний рівень метасемантики безпосередньо відбиває автор-

ську концепцію смислу, ставлення поета до мови в процесі "породження-сприйняття".

Існує дві протиставлені концепції творчого процесу:

/1/ "творчість-програма", що передбачає високий рівень усвідомлення процесу творчості /"текстобудова"/; /2/ "творчість-стихія", де превалюють позасвідомі семантичні процеси /"текстопородження"/.

Концепція потенційного смислу, який завжди тягнє до актуалізації, пов'язана з переходом поета на позиції "програмної" творчості. Концепція евристичного смислу передбачає трансформацію ідіостилю в напрямку "творчість-стихія". Певна концепція смислу зумовлює еволюцію поетичного ідіостилю, що відбувається в низці герменевтичних моделей, які послідовно замінюють одна одну.

У другому розділі - "Герменевтична модель ідіостилю:

О.Е.Мандельштам" - зроблено спробу з'ясувати основні семантичні тенденції поетичної творчості Мандельштама з погляду метасемантики як засобу лінгвістичної репрезентації індивідуально-авторської герменевтики.

I. В індивідуальній герменевтиці раннього Мандельштама наявні дві моделі авторського розуміння, які походять від символізму та акмеїзму. Такий розподіл зумовлено свідомим рефлексивним ставленням Мандельштама до цих літературних течій: поет деяков міров поділяє основні семантичні та семіотичні положення цих доктрин. Подальший розвиток індивідуальної герменевтики Мандельштама відбуватиметься шляхом поєднання та часткової нейтралізації цих моделей у напрямку до експлікації евристичного смислу.

I.I. На глибинному рівні індивідуальної герменевтики /мета-образ "молчание"/ відбито ставлення Мандельштама до світу і мови взагалі. Його поетичне "Я" протистоїть пустоті, хаосові,

"не-мові", тобто - в метасемантичному аспекті - мовчання. Актуальною для себе поет вважає проблему "першого слова", яке для нього - "и музыка, и слово, И потому всего живого Ненарушаемая связь". Музична орієнтованість символічного слова визначила розвиток метасемантики поверхневого рівня: "слово" для Мандельштама дорівнює "звукові". Його "перше слово" в поезії, текст, який починає зб. "Камень", являє собою незакінчену синтаксичну конструкцію, що моделює притаманну символізму симультанність сприйняття: "Звук осторожный и глухой, Плода, сорвавшегося с древа, Среди немолчного напева Глубокой тишины лесной...". Метаодиниця "слово" пов'язана із метаодиницею "текст". Текст для Мандельштама-символіста - це "раковина" /перша назва зб. "Камень" - "Раковина"/, яка доносить "звуки" реального світу і, прислухавшись до якої, поет підтримує зв'язок із оточуючою його ворожою дійсністю. На цьому етапі Мандельштам звертається до поетики "відзвуків" /"у нього не слова, а тіні слів" - Ю.Тинянов/, головною рисою якої є "невизначеність" як в граматичному, так і в стилістичному аспектах: "Немного красного вина, Немного солнечного мая - И, тоненький бисквит ломая, тончайших пальцев белизна".

Образ світу раннього Мандельштама не передбачає "освоєності" /пор.: протистояння "Я" і "світ"/, що зумовило звернення поета до універсальної семантики: в його текстах наявні традиційно-символістська лексика та індивідуально-авторські символи: "Рим", "печаль" тощо. Семантична концепція символізму полягає на заданості, конвенціональності символу, що створює "поезії для обранців". Такий підхід /заданість смислу/ поширюється навіть на ставлення до творчого процесу: "Я получил блаженное наследство Чужих певцов блуждающие сны". Специфіка ДОРОЗУМІННЯ полягає в тому, що замисел, "сміслова програма" на цьому етапі замінюється-

ся "передчуттям смислу". Процес текстопородження /СУТО РОЗУМІННЯ/ здійснюється хаотично, як нанизування граматично розкутих слів, охоплених єдиним настроєм. Оскільки смисл не існував на етапі дорозуміння у вигляді "програми", процес вербалізації на другому рівні герменевтичної моделі не був орієнтований на виконання будь-яких усвідомлених текстових норм, а віддзеркалював "семантичний хаос", то це визначило особливості етапу ПОСТ-РОЗУМІННЯ. Поет відмовляється від заголовків, які були наявні в перших редакціях віршів. Відповідно створюються умови для творчого, евристичного осмислення текстів читачем.

1.2. Усвідомлений перехід до акмеїзму став закономірним етапом розвитку поета. Якщо раніше проблема "поет і світ" розглядалася з позицій пасивного споглядання /"Останься пеною, Афродита, й, слово, в музику вернись"/, то Мандельштам-акмеїст займає активну творчу позицію: "красота - не прихоть полубога, А хищний глазомер простого столяра". Символістському слову-"отзвуку" свідомо протиставляється матеріальне та стійке слово-"камень". Якщо слово - "камень", то текст - "строение". Найбільш показовими для обґрунтування цієї метаодиноці є прояви мандельштамівської архітектурної метафорики: тексти "Адмиралтейство", "Айя-Софія", "Notre-Dame" тощо. Так, готика сприймається поетом не лише як архітектурний стиль, але й як стиль мислення /"души готической рассудочная пропасть"/. Готику поет пропонує "вести у відношення між словами". На рівні лексичної сполучуваності це виявляється в тому, що стихійні поняття супроводжуються антистичними епітетами: "граненый воздух", "хрустальная волна", "кристаллическая нота". На рівні глибинної герменевтики цьому відповідає часткове переосмислення метаобразу "молчание", який постійно супроводжується негативними конотаціями. Для поета

"будувати - означає боротися з порожнечою", тобто "молчання" асоціюється з не-мовою, порожнечою. Лише на цьому етапі творчості Мандельштама з'являється усвідомлена програма саме на рівні ДОРОЗУМІННЯ. Метаодиниця "слово-камень" пов'язана із мандельштамівською концепцією "смысл як форма": слово - це сировина, а якби грає поет-будівельник. Найбільш послідовним втіленням цієї метаодиниці на рівні текстової семантики було б явище словотвірної неологізації /як прояв егоцентричної семантики/, але воно відоміше раннього Мандельштама не спостерігається. Щоб тексти були логічними та зрозумілими /бо творчість - "логіка доказів"/, поет використовує універсальну семантику. СУТО РОЗУМІННЯ, текстобудова - запрограмований процес. Поет "будує" суто абстрактні словесні схеми, які відповідають раціональній ідеї зображуваного" /В.Хирмунський/. Текст-"строение" передбачає наявність смислового фундаменту: Мандельштам намагається завершити вірш формулою /"Имябожие" та ін./. Але утримування цих тенденцій призводить до появи малопоетичних конструктів і значно зменшує кількість можливих ліричних сюжетів /крім "храмів" це спортивна тема, побутові ескізи/. Специфіка ПОСТРОЗУМІННЯ пов'язана із декларативністю як стилем акмеїстичного мислення. Автор пояснює свої поетичні тексти в статтях. Для друку відбираються лише деякі вірші, тому що естетичний рівень штучних творів влаштовує поета не завжди.

2. Другий етап творчості Мандельштама складається із зб. "Tristia" та "Стихов 1921-1925 гг.". Якщо для раннього Мандельштама рефлексивним було вже віднесення себе до певної літературної школи, то в 20-ті роки, за свідченням сучасників, зокрема І.Еренбурга, поет дотримується двох принципів: /І/ немає сенсу створювати будь-які школи /"панування поетичної особи" вті-

лється на текстовому рівні в превалюванні егоцентричної семантики; /2/ немає сенсу вгадувати поезику. "Органічна" поезика Мандельштама, що була виголошена в розвідці "О природе слова", розвивається, "зростає" за своїми законами, без свідомого втручання. З факту неусвідомленості творчого процесу випливає специфіка метасемантики. Якщо на попередньому етапі метаодиниці "слово" і "текст" чітко диференційовано, то "органічна" метасемантика відображається в метафоричному ряді метаобразів /слово - "птаця"; "ласточка"/, або обидві центральні метасемантичні одиниці - текст, слово - поєднуються в єдиний метаобраз "дерево": "Темное дерево слова, Слепшее дерево дум". Цей процес відбиває поширення у семантиці Мандельштама концепції "семантично розкутого слова", яке поступово звільнюється від семантичного диктату поетичного рядка, строфи, твору і за своїми текстоутворюючими потенціями дорівнює текстові. Органічна поезика Мандельштама - "поезика асоціацій" /Л.Гінзбург/ - апелює до егоцентричної семантики, сфери семантичної периферії мовної одиниці: "Поетичну мову живить блукаючий багатозначний корінь" /"Заметки о поэзии"/. До лексичних одиниць, що виступають в ролі "семантично розкутого слова", належать: поетичне "ім"я Я" із його вакантною референцією; власне ім"я, яке не має чітко визначеної понятійної основи; слово-міфологема, що викликає цілий спектр асоціацій, пов'язаних із творчістю самого поета; практично кожна лексема, яка потрапила у відповідні контекстні умови /порушення слитагматичних зв'язків, алогічність асоціативних ходів тощо/. Семантична концепція Мандельштама на цьому етапі узгоджена з його метасемантикою.

На рівні ДОРОЗУМІННЯ з'являється не чітко оформлена думка-сміслова програма, а, за словами Н.Я.Мандельштам, "зачаток думки" /прояв органічної метафорики/, який в герменевтичному процесі

"вирастає" в "текст-дерево" або "слово-птицу". Слово стає семантично незалежним та здатним репрезентувати текст, втілювати цілісну думку, породжуючи цілий спектр асоціацій. Образ "дерево" передбачає "грунт", "коріння", тобто текст не виникає з нічого, він формується з "блукаючих рядків": егоцентрична семантика урівнюється універсальною. Смісл утворюється саме в процесі вербалізації /СУТО РОЗУМІННЯ/, але цей процес відбувається несвідомо: слово - "слепая ласточка" /"Я слово позабл, что я хотел сказать, Слепая ласточка в чертог теней вернется"/. Фіксація смислу можлива лише на етапі ПОСТРОЗУМІННЯ. Такий підхід практично урівнює позиції автора і читача відносно смислу, вимагає розширення евристичних потенцій суб'єктів текстової діяльності. Новому виданню своїх старих віршів Мандельштам дає нейтральний заголовок /"Вторая книга"/, завдяки чому читачеві не нав'язуються авторські інтенції, бо сприйняття, як і текстоутворення, має бути органічним.

3. У підвалинах індивідуальної герменевтики пізнього Мандельштама лежить уявлення про стихійність герменевтичного акту. Концепція "творчість-стихія" найбільш послідовно відбиває герменевтичну установку на евристичність, незаданість смислу. Такій концепції творчості відповідає "стихійний" розвиток метасемантики: чітка структурація метасемантичного рівня /ієрархія метаодиниць "слово", "текст"/ на цьому етапі неможлива. Єдиний текстовий образ, що набуває статусу метаодиниці, - це текст-"дождь" /пор.: "Гармонический проливень слез"/. При продовженні цього метафоричного ряду процес породження-сприйняття визначається як "водоверть", що корелює з герменевтичним уявленням про коло розуміння, яке витлумачується як "неможливість зрозуміти ціле без розуміння його складових і навпаки". З одного боку, кожний текст втілює свій стиль /Ю.Левин, Л.Гінзбург, І.Семенко/ і свою поезику /Н.Струве/.

з іншого боку, всі тексти являють собою єдиний потік - "ліричний шоденник": кілька творів пишуться одночасно і утворюють "двойчатки", "тройчатки", до складу яких входять тексти, що відрізняються однією чи двома строфами, але для поета вони становлять не варіанти, а самостійні витвори, і в цьому статусі мають право на існування. Це явище репрезентує намагання поета встигнути сказати "останнє слово". Метаобраз "молчання" на цьому етапі втілює для Манделштама уявлення про смерть, кінець поезії: "Я знаю, с каждым днем слабеет жизни выдох, Еще немного - оборвут Простую песенку о глиняных ободах И губы словом зальют". Однією з передумов творчої стихійності є егоцентричний підхід як до семантики, так і до поезики. Тут значущими стають залучені до тексту елементи перформативності: "Я скажу тебе начерно, шепотом", "Я лепчу обескровленным ртом". Семантичний егоцентризм пов'язаний з поширенням у текстах прийому "гераклітової метафори". Цей манделштамівський термін метафорично обумовлений "стихією" метасемантикою /"дождь", "поток", "водоворот"/ і відбиває евристичну концепцію смислу. На думку Геракліта, не можна двічі увійти в одну й ту саму річку, що в герменевтичному аспекті означає: смисл, що з'являється в процесі породження-сприйняття, принципово не може бути зафіксованим, він кожного разу відтворюється. "Гераклітова метафора" визначає семантичну структуру "Стихов о неизвестном солдате", однозначна інтерпретація яких неможлива. Іншим засобом імітації стихійності, втіленням егоцентричної семантики є фонологічна та ритмічна образність, насамперед, асонанси, паронімічна аттракція: "ревность равнин", "тоска по Тоскани", "безмянная манна", "Он опыт из лепета лепит И лепет из опыта пьет". Особливості семантики і метасемантики пізнього Манделштама відображено в герменевтичній моделі.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
ДН України

ДОРОЗУМІННЯ. Замисел являє собою стихійний потік ритмів /"погудка"/ та "блукаючих рядків" /"Меня преследуют две-три случайных фраз"/. Але саме це вважається поетом істинною творчістю. Пізній Мандельштам вважав, що раніше він вимушений був писати "готові тексти", а "уподібнюватися складачам готового смислу" - означає перестати бути митцем, поетом. СУТО РОЗУМІННЯ пізнього Мандельштама визначалося ним самим таким чином: "порывообразование, а не формообразование". У чернетках до "Разговора о Данте" Мандельштам пропонує майже герменевтичну дефініцію смислу тексту: "Поетичний підсумок має розумітися буквально - як закономірний за своїм тяжінням, випадковий за своєю структурою вихід за межі твору"; тобто смисл - являє евристичне, він утворюється суб'єктом текстової діяльності з урахуванням особистісних рис, які виявляються в процесі розуміння як "спочутливого виконання". Розгортання ПОСТРОЗУМІННЯ залежить від попередніх етапів герменевтичного акту. Стихійність замислу зумовлює непередбаченість смислу. Построзуміння за законами герменевтичного кола віддзеркалюється в дорозумінні. Смисл не може бути експлікований однозначно, процес розуміння спирається на механізми позасвідомого: "Коли ми вимовляємо "сонце", ми здійснюємо подорож уві сні". Пізній Мандельштам орієнтується не на результат, а на процес /Ю.Левин/. Заголовками стають випадкові назви, що створює умови для розвитку евристичної концепції смислу.

Герменевтичний аналіз ідіостилю О.Мандельштама свідчить про те, що трансформація метасемантики відбувається внаслідок переходу поета від універсальної семантики до семантики егоцентричної, що зумовлено впливом концепції евристичного смислу, якої дотримується поет і яка є вирішальним фактором ідіостилювої еволюції.

У третьому розділі - "Герменевтична модель ідіостилю: Б.Пастернак" - простежуються семантичні та метасемантичні тенденції розвитку ідіостилю Пастернака.

I. Індивідуальна герменевтика раннього Пастернака втілює принцип стихійності творчого процесу. Мовні засоби моделювання стихійної картини світу в поетичному тексті та принципи їх використання відбивають особливості авторської метасемантики. Метасемантика цього періоду не є структурно впорядкованою системою, що складається з кількох рівнів. Вона являє собою набір метаобразів, які співвідносяться як із "текстом" та "словом", так і з творчим процесом взагалі /"дождь", "слези", "сад", "губка"/. Синкретизм як провідна риса поетичної рефлексії Пастернака корелює з концепцією потенційного смислу, якої дотримується поет. Ранній Пастернак визначив головний принцип власної творчості - "принцип сприйнятливості лірика", який експлікується автором у статтях та листах і, водночас, функціонує на рівні індивідуальної герменевтики /метаобраз "губка"/. Концепція потенційного смислу є інобуттям уявлення поета про наявність смислового континууму, що існує ще до початку герменевтичних дій. Це відображено на рівні глибинної герменевтики: для Пастернака оточуючий світ уособлює творчий процес /метаобраз "мир-текст" в лінгвосеміотичному аспекті є проявом тотожності семіотичної та позасеміотичної реальності - І.Смірнов/. Пор.: "вечер пуст, как прерванный рассказ", "Для этой книги на эпиграф Пустыни сипли". У цьому стихійному вирі актуальною стає проблема самоідентифікації митця /ініціатора герменевтичного акту/ стосовно творчого процесу, що на метасемантичному рівні призвело до появи метаодиниці "образ поета". Для раннього Пастернака поет - "зеркало" /"суфлер", "глашатай"/, він віддзеркалює потенційні смисли. Проте в залежності

від "точки зору" спостерігача дзеркало іноді скривлює зображення. Цим на метасемантичному рівні пояснюється явище принципової багатозначності тексту, яке наявне у Пастернака на цьому етапі - етапі розвитку егоцентричної семантики. Концепція стихійного розуміння не передбачає усвідомленого добору мовних одиниць: поряд із високою лексикою /"восторженно сплетем персти"/ з'являються елементи просторіччя /"горня горит душа"/; поетизми сполучуються із термінами /"залетейские миазми"/; слова з'єднуються за фонетичними ознаками /"чуткость к чуду", "лито льющаяся смерть"/. Пастернак використовує прийом словотвірної неологізації, але його неологізми прозорі, вони реалізують наявні у мові тенденції: "бранчливая влага", "простор плотолюбив". Найбільш поширена словотвірна модель - іменник, який втілює субстантивовану дію: прель, всхник, распах, таль, нахлинь, Дані лексеми виявляють насичену предикативність - ознаку, що вважається найважливішою рисою внутрішнього мовлення /Л.Виготський/, до якого тяжіє егоцентрична семантика раннього Пастернака. Потік свідомості також імітується розірваною або неповною синтаксичною конструкцією: "Висмеян листьями гром. И висью. И капель икотой". Часте використання сполучника "и" є віддзеркаленням симультанності як властивості ліричного сприйняття.

ДОРОЗУМІННЯ. За висловом Пастернака, "у мистецтва ніколи не було початку", "воно нескінченне". Замисел - програма у цей період відсутній, поет має справу із "потенцією смислу". СЮТО РОЗУМІННЯ /породження-сприйняття/ розгортається стихійно. Іноді ліричний сюжет спрямовується звукосмисловими асоціаціями: "Слова лізли звідкись із темного хаосу. Часто він не розумів їх значення і ліпав рядок за рядком в якомусь маренні" /К.Локс/. Часом процес вербалізації фіксує застигли ментальні конструкції, наявні в

авторській свідомості, - "шматки готового смислу". Але відсутність програми побудови тексту спричиняє те, що смисл тексту - результат розуміння - є потенційним як для автора, так і для читача, тобто актуалізація смислу можлива лише в процесі індивідуальної рецепції. Цим пояснюється специфіка етапу ПОСТРОЗУМІННЯ: у ці роки поет відмовляється коментувати свої твори, надаючи читачеві можливість осмислювати їх самостійно.

2. У герменевтиці пізнього Пастернака активно розвивається концепція "творчість як програма", що є закономірним результатом його ідіостильової еволюції, напрямком якої є похідним від ставлення поета до смислу /потенційний смисл раннього Пастернака поступається місцем актуальному у пізнього, мова йде лише про "трансляцію смислу"/. На цьому етапі поезія - не світосприйняття, а "моральний обов'язок". Творчий процес зводиться до вербалізації універсальних смислів універсальною мовою, що на текстовому рівні корелює з авторською установкою "на зрозумілість" та втілюється у семантичній однозначності, уніфікованому синтаксисі, стилістичній одноплановості, які репрезентують різні прояви універсальної семантики. Замість незвичайних, алогічних епітетів раннього Пастернака /"глубастые цветы", "предгрозовая апатия"/ з'являються звичайні, повсякденні /"словесный сор", "заплесневевшее окно"/. Одним з виявів універсальної семантики є використання "кольорових" епітетів, якими пізній Пастернак наділяє навіть номінації, що позначають реалії ментальної сфери: "улицы зимней синий испуг", "желтый ужас листьев". На рівні текстової конструкції універсалізм призводить до частого використання формул: "Жизнь прожить - не поле перейти".

Особливість рефлексії пізнього Пастернака полягає в частковій нейтралізації метасемантики. Поет не потребує метасемантич-

ного переосмислення поетичної механіки, а саме взаємозв'язку "текста" і "слова" у творчому процесі. Винятком є метаобраз "текст-ткань", який має архетипові витoki. На відміну від творчості-стихії програмна концепція передбачає активну позицію поета /"зодчий", "садовник"/: "Я б разбивал стихи, как сад. Всей дрожью жилок Цвели бы липы в нем подряд, Гуськом, в затылок". Тут в новому рефлексивному контексті переосмислюється стихійний метаобраз "сад-хаос". Глибинна герменевтика також еволюціонує у напрямку до архетипізації. Метаобраз "мир-книга" асоціюється із заданістю смислу: "Но книга жизни подошла к странице, Которая дороже всех святых. Сейчас должно написанное сбыться".

Творчість як програма потребує чіткого замислу на етапі ДОРОЗУМІННЯ: "У віршах я завжди приблизно знаю, що вийде". Якщо замисел – це динамічна єдність універсальних смислів, то сам процес текстотворення /СУТО РОЗУМІННЯ/ полягає у вербалізації замислу, "одягання" його в слова. Цим пояснюється "непомітний стяль" пізнього Пастернака, форма для нього втрачає свою значимість порівняно із глобальним змістом. Тяжіння до глобального, універсального, "до суті" чітко усвідомлюється поетом: "Во всем мне хочется дойти До самой сути, В работе, в поисках пути В сердечной смуте". Специфіка ПОСТРОЗУМІННЯ також визначена програмною установкою. Читач для нього – не співавтор, а слухач, "реципієнт". В останні роки життя поет збирався перевидати свої ранні поезії із прозаїчним коментарем.

Центральний фактор ідіостильової еволюції Б.Пастернака – його концепція смислу – має безпосередній вплив на семантичні тенденції його творчості. Актуалізація потенційного смислу в герменевтичному акті/трансляція смислу/ зумовила перехід від егоцентричної до універсальної семантики.

У висновках роботи викладені основні проложення метасемантичної концепції і діюстяля.

Залучення даних метасемантичного аналізу творів О.Мандельштама та Б.Пастернака дає можливість побудувати багаторунську класифікацію одиниць метасемантичного рівня за параметрами:

/1/ Ступінь усвідомлення. Метаодиниці мають статус метаобразів /результат інтроспекції - процесу, що розгортається поза свідомо/ та метауявлень /результат усвідомленої рефлексії/. Метаобрази відображені в текстовому метафоричному ряді /"органічна" метасемантика Мандельштама/. Метауявлення завжди вербально зафіксовані /"слово-камень" у Мандельштама/.

/2/ Ступінь заданості. Метаодиниці диференціюються на архетипові /"текст-ткань", що з"являється на всіх етапах герменевтичної еволюції і у Пастернака, і у Мандельштама; він пов"язаний із етимологією слова "текст"/; метафорично зумовлені /стихійна концепція творчості втілюється в метаобразі "текст-дождь" - Пастернак, Мандельштам/; індивідуально-авторські /"текст-губка" у Пастернака, "текст-раковина" у Мандельштама/.

/3/ Ступінь освоєння. За цим параметром метаодиниці поділяються на дві групи: метаодиниці поверхневого рівня, що конденсують уявлення поета про поетичну механіку, - "слово", "текст", "образ автора", "творчий процес взагалі"; метаодиниці глибинного рівня, що безпосередньо співвідносяться із авторською концепцією смислу, - "тишина" /Мандельштам/, "мир-текст" /Пастернак/.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Категорія інтеграції в руском художественном тексте: уровни реализации, функции // Русское языкознание. - Вып.25. - К., 1992. - С. 55-61 /У співавторстві з Н.В.Молотаєвою/.

2. Текстотворююча функція заголовка поетичного тексту (на матеріалі поезій Б.Л.Пастернака) // Нове у мовознавстві і літературознавстві. Темат. зб. наук. праць. - К., 1992. - С.124-130.

3. Природа и музыка (Киев в поэзии В.Л.Пастернака) // Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX столетия): Мат-лы междунар. научно-практ. конф. - К., 1993. - С.179-184.

4. О типах понимания текста // Стилистика рус. языка: теоретич. и сопоставит. аспекты: Мат-лы VI научн. конф. по пробл. семант. ис-ний. - К.-Харьков, 1993. - Ч.3. - С.122-124.

5. Герменевтический подход к проблеме авторского понимания текста // Текст и методика его анализа: Мат-лы VII научн. конф. по пробл. семант. ис-ний. - Харьков, 1994. - Ч.2. - С.168-172.

6. Образ текста в ранней поэзии О.Э.Мандельштама // Русская филология. Украинский вестник. - 1994. - N 4. - С. 3-6.

7. Понятие "игра" в современной герменевтике // Понимание и рефлексия: Мат-лы III Тверской герменевтической конф. - Тверь, 1994. - Ч.1. - С. 63-65.

8. Русская языковая личность в Украине: национально-языковой и когнитивный аспекты // Русское образование в Украине в контексте международного опыта: Мат-лы междунар. научно-практ. конф. - К., 1995. - С.73-77. - (У співавторстві з Ю.С.Лазебником).

Тупицкая А.П. Поэтическая семантика в процессе порождения-восприятия.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык, Институт языковедения им. А.А.Потебни НАН Украины, Киев, 1996.

Диссертация является исследованием семантических и когнитивных процессов, протекающих при порождении поэтического высказы-

вания. Авторское понимание (порождение-восприятие) отражено в герменевтической модели идиостиля. Проведен последовательный анализ метасемантики как лингвистического уровня репрезентации авторской герменевтики. Построена типология метасемантических единиц. Установлено, что ведущим фактором творческой эволюции является авторская концепция смысла. Результаты исследования имеют теоретическую и текстологическую значимость.

Ключові слова:

поетична семантика, російська поезія, ідиостиль, авторська герменевтика, герменевтична модель ідиостилю, метасемантика.

Tupitskaya A. Poetic Semantics in process of production-reception.

Dissertation for Candidate s degree in Philology: Speciality 10.02.02 - Russian Language, O.O.Potebnya Institute of Linguistics, Kiev, 1996.

The thesis is defended in research of semantic and cognitive processes, which are observed during the production of a poetic utterance. Author's understanding (production-reception) is reflected in the hermeneutic idiosyncrasy model. Metasemantics as a level of representation of author's hermeneutics is being analysed consistently. Typology of metasemantic units has been built. Author's conception of sense as a leading factor of the evolution in his creativity has been established. The results of this research have a theoretical and textological significance.

Key words:

poetic semantics, Russian poetry, idiosyncrasy, author's hermeneutics, hermeneutic idiosyncrasy model, metasemantics.

Підп. до друку 13.03.96. Формат 60x90/16. Папір пис. № 1. Друк
офс. Ум. друк. арк. 1,0. Ум. ф.-відб. 1,0. Обл.-вил. арк. 0,9.
Тираж 100 екз. Зам. 221. Безплатно.

Інститут надтвердих матеріалів НАН України
254074 Львів-74, вул. Автозаводська, 2

Ротапринт ІМ НАН України

444966

AB 34.309